

Trianon labirintusaiban*

A századik évforduló felé közeledve sem veszít aktualitásából Trianon kérdésköre. Sőt az utóbbi mintegy tíz évben jelentősen erősödni látszik a magyar társadalom Trianonnal kapcsolatos traumatizáltsága,¹ amely már azt megelőzően is túlzottnak volt mondható. Ennek jele az országban gombamód szaporodó emlékművek egész sora, amelyek nyilván nem képesek árnyalt értelmezéseket adni az első világháborút lezáró békeszerződésekről, s emellett művészi értékük is gyakran alacsonynak mondható. Az emlékművek mellett kortünetként említhetjük meg az internetes oldalakon olvasható felhasználói kommenteket is, amelyeknek döntő többsége differenciálatlan sérelmi nacionalizmust tükröz, vagy egyenesen összeesküvés-elméleteket tartalmaz. Június 4-e, azaz a trianoni béke aláírásának napja 2010 óta a nemzeti összetartozás napjaként speciális emléke-

* Miroslav MICHELA: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Békéscsaba–Budapest, 2016.

¹ Ennek emlékezeti, illetve történeti vetületéről lásd KOVÁCS Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes*, 2010/4. 7–17.; Uő: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/59. 82–107. „A mai »trianonozás« eszerint ideológiai műfaj, mely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel meglévő attitűdöket önt új formába” – írja Kovács Éva, majd hozzáteszi: „A Trianon traumája metafora azért olyan hatékony, mert képes magába sűríteni az 1920-at követő összes kudarcot és tragédiát, mely a határon túli magyar kisebbséggel megesett.” (Lásd KOVÁCS Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. I. m. 8., 13.)

zetpolitikai helyre is került. Szívósan elterjedtek a különböző Trianon-legendák,² s úgy tűnik, hogy minél több emlékművet avatnak, minél több megemlékezést tartanak, a trauma érzése annál erősebbé válik. Valóban igaz, hogy Trianont a magyar társadalom „sem lenyelni, sem kiköpni” nem tudja.³ Trianon kérdése jól mutatja, hogy hiába lehet már évtizedek óta „kibeszélni” ezt a témát, ez sem volt képes oldani a görcsöket. Elég világosan látszik, hogy Trianon mind szélesebb körű politikai és személyes „kibeszélése” inkább kontraproduktív hatású. A szakmai „kibeszélés” lehetősége sem tud ezen jelentősen segíteni. Az utóbbi harminc-negyven évben már megtörtént az alapvető források feltárása, feldolgozása, rengeteg magas szakmai színvonalú munka született. Hiába van azonban a történészek között többé-kevésbé minden Trianonnal kapcsolatos kérdésben konszenzus, ezek az árnyaltabb vélemények nem találkoznak a társadalom érzelmi igényeivel, így jórészt hatástalanok maradnak.

A Trianonnal kapcsolatos társadalmi traumatizáltság (hisztéria) oka tehát semmiképp sem a kibeszéletlenség. A valódi okok feltárása ugyan nem tartozik jelen írás céljai közé, de egy szempontot szeretnék kiemelni. Azt, hogy a magyar társadalom zöme egyfajta „fényes elszigeteltségben” él Közép-Európában, nem ismeri (és nem is akarja megismerni) a hazánkkal szomszédos népek nyelvét, kultúráját, történelmét – tisztelet a kivételnek. Sőt, sokakban szilárdan tartja magát a Horthy-korszakból származó kultúrfőlény-elmélet, ami a szlovákok, románok és más népek lenézését is jelenti. Ezért is különösen nehéz elfogadni sokak számára, hogy mi kerültünk a vesztes oldalra, és ez táplálja a már említett legendákat, mítoszokat és összeesküvés-elméleteket. Tapasztalataim szerint azok a honfitársaink, akik jobban ismerik legalább az egyik szomszédos nép történelmét, sokkal elfogadóbbá is válnak.

² Hiába születnek meg a szakmai cáfolatok, például ABLONCZY Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa, Budapest, 2010.

³ Ungváry Krisztián véleménye az Ökopolisz által tartott Ökopódium rendezvényén 2015 júniusában. LÁNDORI Tamás: Ungváry: Trianonnal nagyjából semmit nem lehet csinálni. Forrás: http://mandiner.hu/cikk/20150605_ungvary_trianont_se_lenyelni_se_kikopni_nem_tudjuk [Letöltve: 2016. 12. 12.]

Miroslav Michela tanulmánykötete e tekintetben játszhat nagyon fontos szerepet. A magyar többségű Révkomáromban született szlovák szerző jól beszél magyarul, s évek óta a prágai Károly Egyetem oktatójaként dolgozik. Így kiváló szakmai kapcsolatai vannak nemcsak a szlovák, hanem a magyar és a cseh történészekkel is. A többségi nemzethez tartozva ugyan, de szűkebb pátriájában, Dél-Szlovákiában mégiscsak „kisebbségiként” felnőve nyilván számos olyan személyes élményt élt át, amely nyitottá tette az eltérő nézőpontok megértésére. Nincsenek ugyan illúzióim: e kötettől önmagában nem fog megváltozni a magyar társadalom Trianon-képe, de sok ehhez hasonló majdani írás lassú fordulatot hozhat. A szerző élesen elhatárolódik a nacionalista történetírástól, amely „a forrásokat mindig egyoldalúan elemzi, a »nemzeti igazságot« keresi, vagyis úgy véli, hogy a múltat csak egyféleképpen, a nemzeti igazság jegyében lehet »helyesen« értelmezni” (9.). Elhatárolódása természetesen nem egyoldalú: nemcsak a magyar, de a szlovák „nemzeti igazságoktól” is távol tartja magát. Jól ismeri és ismerteti is mindkét fél narratíváját, s érvelésének tanulsága az, hogy ezeket a „párhuzamos történeteket” szakadatlan párbeszéddel és önreflexiókkal meg kell haladni, a régió történetének mélyebb megismerésével. A párhuzamosság különösen éles „a nacionalista politikusok által tudatosan erősített és a két társadalomban is mélyen gyökerező” (10.) hagyományokban, de a szerző szerint a történeti diskurzusban is: elég csak arra utalni, hogy míg a szlovák történészek elkülönítik a történelmi (*Uhorsko*) és a trianoni Magyarország (*Mađarsko*) fogalmát, tagadva a kettő közötti jogfolytonosságot, addig ez a különbségtétel hazánkban fel sem merül.

A szerző az egész kötetben elhatárolódik a magyar és a szlovák nemzeti toposzoktól, amelyeket mindig idézőjelek közé tesz. (Ezzel nyilván mind a két fél nacionalistáinak támadását kívánja maga ellen.) Törekvése nekem rendkívül szimpatikus, ugyanakkor a kötet olvasása közben azt éreztem, hogy még csak az első lépést sikerült megtenni: az objektív, hűvös távolságtartást, ám az új, közösen használható fogalmak megteremtése elmaradt. Ezt persze nehéz lenne hibául felróni a szerzőnek,

mint ahogy azt is, ha ő sem tudja teljesen függetleníteni magát nemzeti hovatarozásától... (de az is lehet, hogy utóbbít csak saját nemzeti korlátaim miatt érzem). Egy új, közösen elfogadott történelem megírásának legfeljebb az elején tartunk.⁴ Sőt egy ilyen, mindenki számára elfogadható narrativa mindenáron való keresése talán felesleges is, a történelem túl szubjektív dolog ahhoz, hogy mindenkinek tetsző értelmezést találhassunk. Mint azt a szerző is megállapítja: a posztmodern fordulat a „történelem egységes képe helyébe annak sokféleségét állította” (180.). Az viszont feltétlenül fontos, hogy a párbeszéd és a kölcsönös megértés szelleme domináljon. Úgy vélem, a történészek között ez a törekvés megvan, s különösen a fiatalabb generációk már jelentősen hozzá is járultak ehhez a közeledéshez.

A nemzeti alapú és sérelmi jellegű történelemszemlélet oldásának szempontjából a kötet „leghasznosabb” tanulmánya *A nemzeti sérelmek, avagy mi a közös a trianoni békeszerződésben és az első bécsi döntésben?* című írás. A területi változások nem eredményezhettek egy *win-win* szituációt, mert ami az egyik félnek nyereség és öröm, az a másiknak veszteség és bánat. Így tehát nemcsak nekünk van Trianonunk, de a cseheknek (müncheni konferencia), a szlovákoknak (első bécsi döntés), a szerbeknek (nekik több is, a legutóbbi esetekben Jugoszlávia szétesései, majd Koszovó elvesztése) is. Még orosz Trianonról is beszélnek egyes kutatók.⁵ Ha csak ennek hazai megértéséhez járulna hozzá a kötet, már az óriási eredmény lenne. Sajnos a magyar társadalomban még gyenge ez az empátia. Holott a szlovákok számára Trianon nem trauma, hanem felszabadulás volt, s a későbbi események is inkább arra utalnak, hogy alig voltak olyanok köztük, akik visszavágytak volna a történelmi Magyarország kötelékébe (erről lásd a kötet Rothermere-

⁴ Ennek kézzelfogható eredményei is vannak, akár Trianon kapcsán is, ráadásul a recenzált kötet szerzőjének társszerkesztésében. Lásd Miroslav MICHELA–László VÖRÖS (szerk.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. [Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés. A szlovákiai és magyarországi politikai emlékezethez.] Historický ústav SAV, Bratislava, 2013.

⁵ Ljuba SISELINA: Orosz „Trianon”. Határon túlra került oroszok. *Regio*, 1993/2. 3–29.

ellenakciónól szóló tanulmányát is). A szerző egyik alcímében kérdésként veti fel, hogy több-e a közös, mint a különböző a trianoni, illetve a bécsi döntéssel kapcsolatos magyar és szlovák retorikában. A válasz egyértelműen igen: a két érvelés „nem-egyszer szó szerint megegyezik [...] A szenvedésként és felszabadulásként megjelenített történelmi események tulajdonképpen mindkét narratívában konstans elemmé válnak, ezek biztosítják a történelmi folytonosságot és a morális tekintélyt” (131.).

A magyar társadalom egy része különösen nehezen fogadja el, ha magyar hibákról, „bűnökről” hall. A helyzet azért visszás, mert ezzel párhuzamosan könnyű szívvel hazaárulóznak le egyes egykori magyar politikusokat (rosszabb esetben magyar voltukat is megkérdőjelezve). Azt viszont elképzelhetetlennek tartják, hogy a magyar politikai elit *egésze* lehetett volna bár-mikor is a nemzet valódi érdekeivel ellentétes cselekvések végrehajtója. Ami (és aki) magyar, az csak jó lehet, vallják sokan (s ebből az is következik, hogy ami és aki nem jó, az nem is magyar). E szűk nacionalista szemlélet egyúttal azzal is jár, hogy e nemzetileg „kényes” témákkal foglalkozó történészeket is az a vád éri, hogy „idegenszívűek”, vagy hogy (egyfajta ideológiai bunkóként lesújtva) nem értenek a szakmájukhoz, kontárok. A kötet szerint Szlovákiában is előfordul, hogy „egyes vitázók a konkurensnek hozzá nem értését azok értékorientációja alapján vélték bizonyítani” (215.).

Az egyik ilyen nehezen elfogadható állítás, hogy az 1918 előtti magyar politika a nemzetiségeket elnyomás alatt tartotta. Ugyanez a jelenség a szlovák oldalon viszont magától értetődő „tény”, egy olyan nemzeti mítosz, amely magyarázatot ad a történelmi Magyarország megszűnésének „igazságos” voltára, a szlovákok elszakadására. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmány (*A „nemzeti elnyomás” mint történelmi és identitáspolitikai argumentum*) elején a szerző leszögezi: „nem az a célom, hogy ezen elképzeléseket hazugnak vagy megalapozatlannak tartva visszautasítsam (még ha tudatosítom is konstruált mivoltukat), hanem hogy feltárjam, hogy miként, miért és mikor működnek ezek a történetek” (74.). Ennek során feltárja azt is, hogy a szlovák társadalom tudatába az első világháború alatti emigráns

cseh és szlovák propaganda ültette be ezt a toposzt, majd „a felhasznált érvek egy része hosszú távon »tartós« maradt, és a korszak nemzeti/állami diskurzusában kanonizálódott” (82.). E folyamat során az „elnyomás” mellett magyar nemzeti „tulajdonsággá” vált az „elmaradott”, „antidemokratikus” és az „intoleráns” is, a dualizmus alatti nemzetiségi diszkrimináció pedig „ezeréves elnyomássá” szélesedett. Látható tehát, hogy a társadalmi sztereotípiák zöme politikai konstrukció, felülről kiépített emlékezetpolitikai elem, amit módszeres propagandával juttatnak célba.

Nem nehéz belátni, hogy a „kereszténység védőbástyája”, a Szent István-kultusz (amelynek szlovákiai reprezentációjáról szintén önálló tanulmány olvasható a kötetben), vagy a magyar „kultúrfölény-elmélet” és más, ehhez hasonló nemzeti mítoszok is hasonlóan alakultak ki a magyar társadalomban. Akik ma ezekkel érvelnek, maguk sem érzékelik, hogy manipuláció áldozatai lettek. E folyamat ábrázolása, megragadása a kötet jelentős eredménye, ennek tudatosítására pedig széles körben nagy szükség lenne. Teljesen világos, hogy nem érvelhetünk úgy, hogy csak az „ellenoldal” nacionalista toposzait utasítjuk el, miközben a magunkét védelmezzük. Miroslav Michela sem ezt teszi, hanem mindkét nemzeti/nacionalista narratívától elhatárolódik. Ezen túl azonban fontos lenne közös (magyar–szlovák) összehasonlító kutatásokkal feltárni azt, mi a közösen elfogadható valóság e nemzeti mítoszok mögött. Konkrétabban „nemzetfüggetlen” és komparatív módszerekkel fel kell tárnunk, hogy milyen különbségek és hasonlóságok voltak a dualizmus alatti és a Horthy-kori magyar nemzetiségi politikában, valamint a két világháború közötti időszak magyar és csehszlovák kisebbségpolitikájában.⁶ Nyilván össze lehetne hasonlítani az 1918 előtti magyar és az 1918 utáni csehszlovák politikát is e

⁶ Megjegyzés nélkül marad a kötetben például egy 1927-es szlovák felhívásban szereplő állítás, miszerint „Csehszlovákiában érvényesülnek a kisebbségek jogai, ami a szomszédos Magyarországról nem mondható el” (45–46.).

téren, csak nem biztos, hogy érdemes: ez már az alma és a körte összehasonlításának esete lenne.⁷

A kötet nagy része a Trianon-problematikát járja körül, és különösen jó a címválasztás azért, mert a laikusoknak valóban könnyű eltévedni a trianoni útvesztőkben. A szerző alaposan feltérképezte a szerteágazó járatokat. Persze nem magáról a békekötésről van szó, hanem annak emlékezetpolitikai elágazásairól és párhuzamos (magyar és szlovák) történeteiről. De a könyv ennél többet is tartalmaz. Szerepel benne olyan írás is, amely nem kapcsolódik Trianonhoz, de érdekes adaléka a szlovákiai emlékezetpolitikának. Végül a posztszocialista szlovák történetírásról is olvashatunk két tanulmányt, amelyek szintén kapcsolódnak az emlékezetpolitikához. S bár az utolsó két írás külön fejezetet alkot, én az ezeket megelőző, az 1944-es szlovák nemzeti felkelésről szóló tanulmánnyal együtt szeretnék szólni róluk. E három írás közös vonása, hogy nem kerül elő bennük a Trianon-problematika, de sajátos módon az itt szereplő gondolatok is párhuzamos történeteket alkotnak a magyar historiográfiából is ismert jelenségekkel, ezért magyar szemmel olvasva is rettentően izgalmasak. Mindhárom tanulmányban ismerteti a szerző Lubomír Lipták felosztását, amely a történelem konstruálásának három rétegét különbözteti meg: az állami-hivatalos, a történészi és a személyes szintet, amelyek persze állandóan hatást is gyakorolnak egymásra. A szlovák nemzeti felkelés kapcsán Michela végigköveti a hivatalos, állami értékelés változásait, kezdve a korabeli Tiso-féle államéval, majd a beneši, a kommunista és a rendszerváltás utáni (Cseh) szlovákia emlékezetpolitikáját tekinti át. Fontos megállapítása, hogy „az antifasiszta ellenállás emléke közvetlenül a második világháborút követően teljesen elfedte a Szlovák Államra való nyilvános emlékezést, ami a náci kollaboráció miatt politikailag »feledésre« volt ítélve” (165.).⁸ A szemle tanulsága: minden poli-

⁷ Természetesen számos kutatás vizsgálta már a két (vagy három, amennyiben *Uhorsko* és *Maďarsko* különbözőnek számít) állam kisebbségpolitikáját, de ezúttal nemzetközi együttműködésben végzett, új módszertanra alapozott és több szempontú kutatást lenne érdemes elvégezni.

⁸ Mindez Ablonczy Balázs azon megállapítására emlékeztet, hogy Trianon viszont teljesen elfedi az első világháborúra való magyar emlékezést. Lásd az

tikai rendszer a maga szemszögéből értelmezte át ugyanazt az eseményt, ami jól ismert jelenség a magyar emlékezetpolitikát figyelemmel követők számára is.

A posztszocialista szlovák történetírás krónikájában is ráismerhetünk a magyarországi párhuzamokra. Szlovákiában kialakult egy olyan polarizálódás, amely megosztottá tette a történéstársadalmat, párhuzamos intézményrendszerek jöttek létre, amelyben a felek hamarosan lemondtak a párbeszéd lehetőségéről is. Noha a két irányzat között létezett, létezik egy átmeneti zóna is, a helyzet lényegileg az újabb generációk bekapcsolódásával sem változott meg. A megosztottság alapja a nemzeti történelemszemlélethez való viszony volt. Hazánkban talán nem ilyen súlyos a helyzet, legalábbis a közelmúltig nem volt az; jelenleg azonban vannak jelei annak, hogy államilag támogatott módon új, alternatív, párhuzamos intézmények jönnek létre egy nemzeti történelemszemlélet megteremtése jegyében. A két tábor között a párbeszéd és a vita azonban véleményem szerint még nem szakadt meg. Nem gondolom azt sem, hogy a nemzeti történelemszemlélet eleve szakmaiatlan vagy alacsony színvonalú lenne (legalábbis akkor, ha nem prekonceptiókra alapuló mítoszgyártást folytat és/vagy nem direkt politikai megrendelésre dolgozik). Természetesen a másik oldalon álló történészeknek is lehet olyan ideológiai vagy egyéb meggyőződésük, amely hatást gyakorol szakmai munkájukra.⁹

A nemzeti történelemszemlélet további terjesztése, állami eszközökkel való domináns helyzetbe hozása azonban már veszélyekkel jár;¹⁰ Szlovákiában is ez volt az egyik oka a szerző által jellemző problémának tekintett jelenségnek, azaz a nem-

Ablonczy Balázssal készült interjút a világhálón: STUMPF András: *Dehogyzsakutca a nacionalizmus!* – Ablonczy Balázs a Mandinernek. http://tortenelem.mandiner.hu/cikk/20160511_ablonczy_balazs_interju_dehogyzsakutca_a_nacionalizmus [Letöltve: 2016. 12. 12.]

⁹ A Szlovákiában és Magyarországon is előforduló „bolsevik”, „kommunista” és más hasonló jelzők persze e tekintetben alaptalan rágalmaknak tekinthetők, amelyektől a szerzővel együtt én is elhatárolom magam.

¹⁰ Ennek sajnos látható jelei vannak, akár a közoktatásban a tankönyvpiac államosítása révén, akár a történelmi kutatások finanszírozásának (az erőforrások megcsappanásának és szelektív elosztásának) terén, de régóta sikeres kutatóműhelyek működésének korlátozásában és új intézetek alapításában is.

zetközi kutatási, módszertani irányok elhanyagolásának és a lemaradásnak. „A szlovák historiográfia még mindig viszonylag erősen magába zárkózó, amire a külföldi szerzők és elméleti munkák továbbra is viszonylag alacsony idézettsége, valamint a külföldi projektekben és kutatócsoportokban való részvétel ugyancsak alacsony mértéke is utal” – állapítja meg a szerző (189.). Hozzátehetjük, hogy mindez részben nálunk is fennálló probléma. Másrészt, a nemzeti történelemszemlélet törvényszerűen konfrontatív, így a magyar és a szlovák történészek álláspontja közötti közeledés is jóval nehezebb lenne. Talán nem merész az az állítás sem, hogy mindez nem független a szlovák és a magyar állam által is alkalmazott emlékezetpolitikától, amely mindkét állam esetében erősen nacionalista irányultságú. A szerző szavaival: „A szakmai és a nyilvános vitákból egyúttal az is kiderült, hogy megerősödött az a platform, amelyre a történelem nacionalista elbeszélése a jellemző, valamint a »csendes többség« (és a fiatal történészek egy része) is inkább kerüli az ellentmondásos témákról szóló nyílt vitákat. Persze hasonló folyamatokat regisztrálhatunk más posztkommunista országokban is. Ezt a nem túl szerencsés tendenciát erősíti azoknak a már elkoptatott témáknak, kérdéseknek és interpretációs modelleknek a folyamatos újrafelvetése, amelyek nem viszik előrébb alapvető módon a szlovákiai történelmi gondolkodást, hanem csak a kialakult feszültséget konzerválják és erősítik újra meg újra.” (193.) A kétpólusú történésztársadalom azért sem szerencsés, mert a közvélemény sokszor azokat is besorolja egyik vagy másik táborba, akik valójában egyik oldalhoz sem szeretnének tartozni. Egyetértek a szerzővel az alábbi gondolatok felvetése kapcsán is: „Nem gondolom, hogy a történelemre és annak értelmezésére kizárólag csak a történészek és más szakemberek formálhatnak igényt. De nem anakronizmus-e, ha az irányt még napjainkban is a politikai establishment szabja meg, amelynek [...] sokkal nagyobb befolyása van a szlovákiai történelmi kultúra alakítására, mint a kutatásaik során hosszú ideje történelmi témákkal foglalkozó értelmiségi elit tagjainak?” (194.)

Az utolsó két tanulmány között ugyanakkor némi ellentmondást vélek felfedezni, amit részben magyarázhat csak az eredeti megjelenésük között eltelt négy év. Míg a 2008-ban publikált (a „nyolcas évfordulók” történetírását vizsgáló) írás inkább „a párhuzamos – még ha egymástól nem is teljesen elszigetelt – intézményrendszerek létrejöttét” emeli ki (187.), addig a később megjelent (*Az eltűnt idő őrei* című) tanulmány már azt, hogy a szembenálló táborok tagjai „képesek egymással kommunikálni és együttműködni” (205.); ebben fejt ki bővebben azt is a szerző, hogy a két tábor között szélesebb „szürke zóna” is van, „ami az említett nyilvános vitákra »mozdulatlansággal« és »akadémiai távolságtartással« reagál” (210.). Ezt a mozdulatlanságot, a közéleti (vagy akár szakmai) vitáktól való tartózkodást a szerző élesen bírálja. A tanulmány ezután a szlovák történész-társadalom számos problémájára (alulfinanszírozottság, alacsony presztízs, társadalmi bizalom hiánya, a tudomány iránti alacsony társadalmi érdeklődés, sőt szakmai felületesség, egymás eredményei iránti érdektelenség, klientúrarendszer, elefántcsonttoronyba bezárkózás stb.) hívja fel a figyelmet. Ezek széles köre már-már rémisztővé teszi ezt a rövid számvetést, aminek konklúziója is elég sötét: addig, „amíg a tudományos közösség elmenekül önmaga elől, [...] nem beszélhetünk tudományos vitáról” (229.).

A kötet tanulmányai eredetileg szlovákul íródtak, s bár a szerző kiválóan beszél magyarul, a szöveget anyanyelvi fordítók, zömmel ismert történészek ültették át magyarra. A köztölt írások egy része már korábban is megjelent magyarul, de vannak olyanok is, amelyek e kötetben olvashatók először a hazai közönség számára. Mind a fordítás, mind a kötet szerkesztése igen magas színvonalú, szinte hibátlan. A 165. oldalon találtam egy kisebb fordítási hibát, a *Demokratická strana* itt Demokratikus Pártként szerepel Demokrata Párt helyett; a szerkesztés kapcsán legfeljebb azt említeném meg, hogy nem túlságosan gyakori egy tanulmánykötetben folyamatosan számozni a lábjegyzeteket az egymást követő írásokban. Tartalmilag annyi kifogásolható, hogy a hasonló témák körül szerveződő tanulmányok között jelentős átfedések vannak,

akár egy-két bekezdésnyi szövegrészek is ismétlődnek. A kötet nagy erénye viszont, hogy (szemben az általa bírált szlovákiai átlaggal) szerzője ismeri és széles körben fel is használja a nemzetközi történelmi és társadalomtudományi szakirodalmat (a magyar, szlovák és cseh szerzők mellett a nyugatiakat is, így Jacques Le Goff, Pierre Nora, Jan Assmann, Peter Burke, Rogers Brubaker és mások műveit), s az elméleti kérdésekben is nagy jártasságot mutat. Ezeket a szerző azonban inkább csak ismerteti, saját véleményét pedig zömmel csak sejteti, illetve csak egyes kérdésekben nyilvánítja ki világosan. A kötet írásai számos szempontból vitára gerjesztenek, s csak remélhetjük, hogy ezek a viták ki fognak alakulni. Ezért ajánlom a kötetet a nemzeti és „a másik” történelemszemlélet, valamint a „szürke zóna” képviselői számára egyaránt.

Bencsik Péter